

Participatieverantwoording Friese aanpak stikstofreductie & natuurherstel

periode mei – juli 2026

Titel project/programma	Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel
Datum	Juli 2026
Auteur	Programmateam Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel
Portefeuillehouders	Gedeputeerde Kooistra Gedeputeerde De Vries
Ambtelijk opdrachtgever	S. Terpstra
Ambtelijk opdrachtnemer	A. Van de Kraats
Communicatieadviseur	T. Van Brug

Inhoud

1. Inleiding.....	2
2. Kaders participatieproces	3
3. Processchema: tijdlijn, stakeholders en werkvorm.....	5
4. Gebruikte participatievormen	6
5. Participatievragen	7
6. Besproken onderwerpen/verzamelde inbreng.....	8
7. Wat is er met de twaalf rode draden gedaan?.....	9
8. Wijze van terugkoppeling deelnemers participatieproces	14
9. Reflectie en leerpunten.....	14

Bijlage: Rode draden participatie

1. Inleiding

De provincie Fryslân werkt aan de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel (FASN). De conceptaanpak is in februari 2026 besproken tijdens thematafels met verschillende sectoren en vervolgens behandeld in de Provinciale Staten. Om de aanpak verder te toetsen en aan te scherpen is in de periode mei tot en met juli 2026 een participatietraject uitgevoerd.

In dit participatietraject zijn bestuurders, medeoverheden, maatschappelijke organisaties, landbouworganisaties, terreinbeherende organisaties (TBO's), gebiedsinitiatieven en andere betrokkenen uitgenodigd om mee te denken over de verdere uitwerking van de Friese Aanpak.

Deze participatieverantwoording beschrijft:

- hoe het participatieproces is georganiseerd;
- welke partijen daarbij betrokken zijn;
- welke vragen centraal stonden;
- welke opbrengsten de gesprekken hebben opgeleverd;
- en hoe deze opbrengsten zijn betrokken bij de verdere uitwerking van de Friese Aanpak.

Het verslag is bedoeld als verantwoording aan bestuurders, volksvertegenwoordigers, deelnemers aan het participatieproces en andere geïnteresseerden. Daarmee biedt het inzicht in de wijze waarop de provincie de inbreng heeft opgehaald, gewogen en benut bij de verdere uitwerking van de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel.

De participatie bevestigt de hoofdlijnen van de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel. De opbrengsten richten zich vooral op:

- verdere onderbouwing;
- meer duidelijkheid;
- verdere concretisering;
- betere uitvoerbaarheid;
- aandacht voor vergunningverlening;
- verdere uitwerking van gebiedsprocessen.

Het participatietraject vond plaats vóór de publicatie van de Kamerbrief over stikstof en natuur van 26 juni 2026. De opbrengsten in dit verslag zijn daarom uitsluitend gebaseerd op de gesprekken die met deelnemers zijn gevoerd. De Kamerbrief wordt betrokken bij de verdere actualisering van de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel.

2. Kaders participatieproces

De concept-FASN vormde het vertrekpunt voor de participatie. De aanpak was op het moment van participatie in concept gereed en gebaseerd op wettelijke verplichtingen rondom natuurherstel, jurisprudentie over stikstof en vergunningverlening, landelijke en provinciale beleidsdoelen en bestuurlijke keuzes over de inrichting van de Friese aanpak. Daarbij vormden de vier sporen van de FASN het inhoudelijke vertrekpunt van de gesprekken:

- Spoor 1: Extra natuurherstel in Natura 2000-gebieden
- Spoor 2: Gebiedsgerichte natuurherstelmaatregelen buiten Natura 2000-gebieden
- Spoor 3: Generieke provinciale stikstofreductie
- Spoor 4: Gebiedsgerichte extra stikstofreductie (voor Zuidoost-Fryslân)

De participatie had niet als doel om de noodzaak van natuurherstel of stikstofreductie ter discussie te stellen, maar om de voorgestelde aanpak te toetsen, aan te scherpen en aan te vullen met kennis, ervaringen en aandachtspunten uit de praktijk.

Tijdens de vijf gebiedssessies met de sectoren Landbouw, Gebiedsinitiatieven, Overheden en Natuur & Milieu gingen we met de deelnemers in gesprek over:

- Verdeling stikstofopgave
- Bedrijfsspecifieke normen (borgingsinstrument)
- Gebiedsgerichte aanpak
- Friese Aanpak Stikstofreductie

Deze thema's vormden de leidraad voor de gesprekken tijdens de gebiedsbijeenkomsten. Met de TBO's en de Landbouw zijn in juni 2026 apart van elkaar nog twee gesprekken geweest. In aanvulling op de gebiedssessies hebben we hier vragen voor opgesteld en meegestuurd met de uitnodiging. In de brief was ook de link naar de Friese Aanpak opgenomen. Op 2 juli 2026 zijn we met de bestuurders in gesprek geweest over het thema integraliteit.

Uitgangspunten

De uitgangspunten voor participatie waren:

- Voortbouwen op de thematafels in februari: geen herhaling maar verdieping en concretisering
- Gebiedsgericht waar nodig, sectoraal waar dat past
- Helder participatieniveau per sector
- Efficiënt proces in verband met de korte doorlooptijd
- Transparantie over wat wel / niet met de input gebeurt

Verwachtingen over de input

In de uitnodigingsbrief aan de deelnemers is opgenomen dat we van de uitkomsten van de verschillende sessies één rode dradenverslag maken waarin de essentie van de gesprekken en het proces worden vastgelegd. Dit verslag gaat mee met de stukken voor de besluitvorming. Daar waar mogelijk passen / vullen we de FASN aan met de opgehaalde input. De kaders zijn tijdens het proces niet bijgesteld maar worden wel beïnvloed door de Kamerbrief die 26 juni 2026 is verschenen.

Op zoek naar ruimte binnen de kaders

Tijdens de bijeenkomsten bleek dat deelnemers de hoofdlijnen van de aanpak over het algemeen herkenden, maar dat regelmatig vragen werden gesteld over de mate van beïnvloedingsruimte binnen de gestelde kaders. Met name rond de generieke reductieopgave, de gebiedsopgaven, vergunningverlening, zonering en de onderbouwing van keuzes leefde de behoefte aan meer uitleg over wat vaststond en wat nog onderwerp van uitwerking was. Deze vragen zijn tijdens de bijeenkomsten zoveel mogelijk toegelicht en meegenomen als aandachtspunt voor de verdere uitwerking van de aanpak.

3. Processchema: tijdlijn, stakeholders en werkvorm

De volgende participatiemomenten hebben plaatsgevonden:

Datum	Bijeenkomst	Aantal aanwezig	Doel
7 mei	Bestuurdersbijeenkomst Friese Overheden, provincie Drenthe & provincie Groningen	14	Terugblik proces
11 mei	Gebiedssessie Zuidoost Fryslân in Oosterwolde	19	Ophalen gebiedskennis
12 mei	Gebiedssessie Zuidoost Fryslân in Bakkeveen	29	idem
2 juni	Gebiedssessie Midden Fryslân in Earnewâld	33	idem
4 juni	Gebiedssessie Fryslân Algemeen in Leeuwarden	27	idem
15 juni	Gesprek Landbouworganisaties	23	Verdieping landbouw
18 juni	Gesprek Terreinbeherende organisaties	6	Verdieping natuurbeheer- en herstel
23 juni	Gebiedssessie Waddeneilanden in Harlingen	16	Ophalen gebiedskennis
2 juli	Bestuurlijk overleg	16	Bestuurlijke reflectie op integraliteit

De participatie is uitgevoerd met een brede vertegenwoordiging van relevante belanghebbenden. De basis hiervoor is gelegd tijdens de eerdere gesprekken in februari 2026. Tijdens het proces is de kring van deelnemers waar nodig verder uitgebreid doordat organisaties de uitnodiging binnen hun netwerk konden delen. Hierdoor zijn ook aanvullende partijen, onder meer vanuit de Waddeneilanden, betrokken. Op basis van de opkomst en de gevoerde gesprekken constateren wij dat de relevante belangen goed zijn vertegenwoordigd. Om deelname vanuit de Waddeneilanden te faciliteren is daar gekozen voor een hybride bijeenkomst.

Het participatieproces is volgens planning uitgevoerd. In een korte periode zijn negen bijeenkomsten georganiseerd met verschillende doelgroepen. De participatie heeft geleid tot een brede vertegenwoordiging van belangen en voldoende input om de aanpak verder aan te scherpen. Alleen de sectorsessie voor Industrie & Energie en Logistiek, Mobiliteit & Bouw is vanwege onvoldoende aanmeldingen geannuleerd. De aangemelde deelnemer is persoonlijk benaderd.

4. Gebruikte participatievormen

De conceptaanpak FASN vormde het vertrekpunt voor een participatietraject. Tijdens gebiedssessies, verdiepende gesprekken met de landbouw en TBO's en bestuurlijke overleggen hebben we deelnemers uitgenodigd om vragen, zorgen, aandachtspunten en ideeën mee te geven.

In de gebiedssessies zijn we bewust in kleinere groepen uit elkaar gegaan, zodat er ruimte was voor een open gesprek en verdieping. Daarbij stonden niet alleen de vragen van de provincie centraal, maar vooral ook de vragen die bij deelnemers leefden. Op basis daarvan zijn gesprekken gevoerd over de opgaven, de voorgestelde aanpak en mogelijke oplossingsrichtingen. Vanaf de start is duidelijk gecommuniceerd dat de bijeenkomsten bedoeld waren om de conceptaanpak te toetsen en te verbeteren en niet om gezamenlijk besluiten te nemen. Tijdens de bijeenkomsten is hierover geen discussie ontstaan.

5. Participatievragen

Om de gesprekken goed te structureren is per bijeenkomst een aantal gespreksthema's en verdiepende vragen voorbereid. Deze vormden de leidraad voor de gesprekken, maar boden tegelijkertijd ruimte om in te spelen op vragen, ervaringen en aandachtspunten die deelnemers zelf inbrachten.

Gebiedssessies

Tijdens de vijf gebiedssessies zijn deelnemers uitgenodigd om mee te denken over de verdere uitwerking van de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel. Daarbij stonden de volgende thema's centraal:

- Verdeling van de stikstofopgave, waaronder de verhouding tussen generieke stikstofreductie en gebiedsgerichte maatregelen en de vraag hoe de opgave eerlijk over Fryslân kan worden verdeeld.
- Bedrijfsspecifieke emissiereductie, met aandacht voor haalbare reductiemaatregelen, de randvoorwaarden voor ondernemers en de mogelijkheden voor doelsturing met behulp van Kritische prestatie indicatoren (KPI's).
- Gebiedsgerichte aanpak, waaronder de voorwaarden voor een succesvolle gebiedsgerichte aanpak, de rol van zonering, koppelkansen met andere opgaven en de samenwerking tussen overheden en gebiedspartijen.
- Natuurherstel en de Friese Aanpak, met aandacht voor het beeld dat deelnemers hebben van natuurherstel, de benodigde maatregelen en de mate waarin de Friese Aanpak voldoende duidelijkheid biedt over de opgave en de voorgestelde aanpak.

Landbouworganisaties

Op maandagavond 15 juni 2026 is met een afvaardiging van de landbouworganisaties verdiepend gesproken over de gevolgen van de Friese Aanpak voor de landbouwsector. Daarbij stonden de volgende thema's centraal:

- Toekomstperspectief voor de landbouw, waaronder bedrijfsontwikkeling, verdienvermogen, biologische landbouw, bedrijfsopvolging en de benodigde overgangstermijnen en het flankerend beleid.
- Betrokkenheid van de sector, met aandacht voor de wijze waarop boeren en landbouworganisaties betrokken kunnen worden bij de verdere uitwerking en uitvoering van de Friese Aanpak en hoe draagvlak binnen de sector kan worden vergroot.
- Integraliteit en gebiedsgericht werken, waaronder de samenhang met andere maatschappelijke opgaven en de bijdrage die de landbouwsector zelf kan leveren aan de verdere uitwerking van de aanpak.
- Emissiereductie en doelsturing, met aandacht voor mogelijke maatregelen op bedrijfsniveau, bedrijfsspecifieke doelsturing en de inzet van KPI's en monitoring.
- Zonering en maatwerk, waarbij is gesproken over de gevolgen van zonering voor individuele bedrijven en de vraag welke instrumenten en vormen van ondersteuning nodig zijn om verschillen tussen bedrijven op een eerlijke manier op te vangen.
- Borging en handhaving, waaronder de randvoorwaarden voor een uitvoerbaar en handhaafbaar systeem voor het borgen van emissiereducties.

Terreinbeherende organisaties

In het gesprek met de terreinbeherende organisaties is verdiepend gesproken over de voorwaarden voor natuurherstel en de bijdrage daarvan aan de Friese Aanpak. Daarbij stonden de volgende thema's centraal:

- Natuurherstel als basis voor additionaliteit en vergunningverlening, met aandacht voor de samenhang tussen stikstofreductie, natuurherstel en de voorwaarden voor vergunningverlening.
- Natuurherstel binnen Natura 2000-gebieden, waaronder de mogelijkheden voor aanvullende natuurherstelmaatregelen, beheer, monitoring en de borging van resultaten.
- Meetbaarheid van natuurkwaliteit, met aandacht voor de wijze waarop natuurherstel kan worden gemonitord en hoe de effecten van maatregelen zichtbaar en aantoonbaar kunnen worden gemaakt.
- Andere drukfactoren dan stikstof, zoals hydrologie, verdroging en beheer, en de prioritering daarvan binnen de gebiedsaanpak.
- Gebiedsgerichte aanpak buiten Natura 2000-gebieden, met aandacht voor de benodigde maatregelen en de organisatie van gebiedsprocessen.

Bestuurlijk overleg

Op donderdagavond 2 juli 2026 is met de bestuurders gesproken over hoe de Friese Aanpak zich verhoudt tot andere maatschappelijke opgaven (integraliteit). Daarbij is met bestuurders gesproken over:

- De betekenis van integraliteit binnen de Friese Aanpak;
- De randvoorwaarden voor een succesvolle integrale gebiedsgerichte aanpak;
- De rollen en verantwoordelijkheden van provincie, gemeenten en Wetterskip bij de verdere uitwerking en uitvoering van gebiedsprocessen.

6. Besproken onderwerpen/verzamelde inbreng

Van de uitkomsten van de participatieronde is een rode dradenverslag opgesteld. De deelnemers aan het proces hebben deze medio juli 2026 ontvangen. De rode draden laten zien welke onderwerpen tijdens meerdere bijeenkomsten terugkeerden en vormen daarmee de belangrijkste inhoudelijke opbrengst van het participatieproces. Het rode dradenverslag is opgenomen als bijlage.

7. Wat is er met de twaalf rode draden gedaan?

De participatie heeft bijgedragen aan de verdere uitwerking van de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel. De opbrengsten hebben vooral geleid tot een betere onderbouwing, verdere concretisering van de aanpak en aandachtspunten voor de uitvoering. Ook zijn onderwerpen toegevoegd die in de eerdere versie nog onvoldoende aan bod kwamen.

De reacties uit de participatie zijn gebundeld in twaalf rode draden. Hieronder beschrijven we per rode draad hoe de inbreng is verwerkt in de FASN. Daarbij maken we onderscheid tussen onderdelen die zijn toegevoegd of inhoudelijk aangescherpt, onderdelen die duidelijker zijn toegelicht of geordend en onderwerpen die pas in het Uitvoeringsprogramma verder kunnen worden uitgewerkt. Waar relevant geven we aan waar dit in de FASN terugkomt.

Rode draad 1: Maak de samenhang tussen natuurherstel en stikstofreductie concreter

In de FASN is duidelijker uitgewerkt hoe natuurherstel, stikstofreductie en vergunningverlening met elkaar samenhangen. Ook is de relatie tussen de verschillende drukfactoren, de vier uitvoeringssporen en de monitoring beter zichtbaar gemaakt.

- **Paragraaf 1.2:** we leggen duidelijker uit waarom zowel stikstofreductie als natuurherstel nodig zijn om vergunningverlening weer mogelijk te maken.
- **Hoofdstuk 2:** we brengen de verschillende drukfactoren die van invloed zijn op de natuur systematischer in beeld, waaronder stikstof, verdroging, versnippering en ontoereikend natuurbeheer.
- **Hoofdstuk 4:** de vier uitvoeringssporen stonden al in de eerdere FASN. In de nieuwe versie leggen we duidelijker de verbinding tussen deze sporen en de verschillende opgaven en drukfactoren.
- **Paragrafen 6.1, 6.5 en 6.6:** we werken uitgebreider uit hoe we het vertrekpunt voor natuurherstel bepalen en hoe we volgen of de aanpak daadwerkelijk leidt tot emissiereductie en natuurherstel.
- De verdere uitwerking per Natura 2000-gebied volgt in het Uitvoeringsprogramma.

Rode draad 2: Werk de nul- of uitgangssituatie en de feitenbasis explicieter uit

De FASN maakt duidelijker welke gegevens als vertrekpunt worden gebruikt en welke onzekerheden en kennisleemtes daarbij bestaan. Ook is concreter beschreven hoe gegevens voor monitoring worden gebruikt en hoe daarbij wordt omgegaan met bedrijfsgegevens.

- **Hoofdstuk 2:** We beschrijven duidelijk wat de bronnen, doelen en opgaven in Fryslân zijn.
- **Paragraaf 3.2:** we verduidelijken hoe we omgaan met bedrijfsgegevens en leggen als uitgangspunt vast dat ondernemers de regie houden over hun eigen data.
- **Paragraaf 6.1:** we werken uitgebreider uit hoe we het vertrekpunt voor de natuur bepalen en afzetten tegen de instandhoudingsdoelen.
- **Paragraaf 6.5:** we beschrijven dat we onderzoeken hoe individuele bedrijfsgegevens voor monitoring anoniem en niet-herleidbaar kunnen worden samengevoegd tot een gebiedsbeeld.
- De verdere uitwerking van de feitenbasis en monitoring krijgt een plek in het Uitvoeringsprogramma.

Rode draad 3: Onderbouw de 30%-reductieopgave beter

Uit de reacties bleek vooral dat er behoefte was aan een betere onderbouwing van de keuze voor de 30%. De onderbouwing van het reductiedoel is uitgebreid. De FASN maakt inzichtelijker welke afwegingen bij de keuze voor 30% een rol spelen en bevat in Bijlage 2 een uitgebreidere onderbouwing van de reductieopgave en de verdeling daarvan.

- **Bijlage 2:** we werken de onderbouwing en verdeling van de reductieopgave uitgebreider uit.
- Daarmee is niet alleen het reductiepercentage opgenomen, maar ook beter navolgbaar gemaakt waarop de keuze is gebaseerd.

Rode draad 4: Leg expliciet uit hoe reeds behaalde reducties worden meegewogen

De FASN maakt explicieter hoe reeds behaalde emissiereducties worden betrokken bij de verdere uitwerking van de bedrijfsdoelen. Ook is duidelijker beschreven welke keuzes nog nodig zijn om de uitgangssituatie en de bedrijfsdoelen te bepalen.

- **Paragraaf 4.3.1:** we geven expliciet aan dat rekening wordt gehouden met de resultaten die Friese landbouwers al hebben bereikt. Ook maatregelen die nu al reducties opleveren maar waar wij als provincie op dit moment nog geen zicht op (kunnen) hebben, zoals bijvoorbeeld managementmaatregelen, moeten zo worden meegeteld.
- **Bijlage 2:** we leggen concreter uit hoe reeds toegepaste managementmaatregelen en innovaties kunnen meetellen bij toekomstige bedrijfsdoelen. Bedrijven die al stappen hebben gezet, kunnen daardoor eerder aan hun toekomstige bedrijfsdoel voldoen. De precieze systematiek voor bedrijfsdoelen wordt nog verder uitgewerkt.

Rode draad 5: Maak duidelijk wat de aanpak betekent voor ondernemersperspectief

Het ondernemersperspectief is verder uitgewerkt. De FASN besteedt explicieter aandacht aan de gevolgen voor bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling, de positie van jonge boeren, investeringsruimte en de sociaaleconomische effecten van de aanpak.

- **Paragraaf 3.2:** we beschrijven uitgebreider dat ondernemers duidelijkheid nodig hebben over de opgave, de beschikbare ondersteuning en de resultaten die van hen worden verwacht. Heldere doelen en kaders moeten ruimte bieden voor investeringen en ondernemerschap. Ook besteden we aandacht aan jonge boeren en sociaaleconomische effecten.
- **Paragraaf 4.3.1:** we vullen de bestaande beschrijving van de ondersteuning aan, onder meer met de inzet van onafhankelijke bedrijfsadviseurs.
- In het Uitvoeringsprogramma werken we verder uit wat het uiteindelijke pakket aan maatregelen betekent voor bedrijfsvoering, ondernemerschap, innovatie en bedrijfsontwikkeling.

Rode draad 6: Maak de route naar vergunningverlening eenvoudiger en navolgbaar

De route naar het hervatten van vergunningverlening is overzichtelijker en meer stapsgewijs beschreven. De FASN maakt duidelijker welke voorwaarden eerst moeten zijn vervuld, welke stappen daarop volgen en welke onzekerheden daarbij nog bestaan.

- **Paragraaf 5.1:** we beschrijven stapsgewijs aan welke voorwaarden per Natura 2000-gebied moet worden voldaan voordat vergunningverlening kan worden hervat. Deze route is nu ook visueel weergegeven.
- **Paragraaf 5.2:** we leggen duidelijker uit wat er gebeurt zodra aan het additionaliteitsvereiste is voldaan. Daarbij maken we onderscheid tussen de FASN, die de juridische basis voor vergunningverlening moet herstellen, en de stikstofruimte die vervolgens voor een individueel project nodig is. Daarmee is de route naar vergunningverlening in de nieuwe FASN beter te volgen.

Rode draad 7: Werk monitoring, KPI's en doelsturing praktischer uit

De aanpak voor monitoring en bijsturing is verder uitgewerkt en overzichtelijker geordend. De FASN maakt duidelijker wat op provinciaal, gebieds- en bedrijfsniveau wordt gevolgd, wanneer wordt geëvalueerd en op welke onderdelen de monitoring nog verder moet worden ontwikkeld.

- **Paragraaf 3.3:** we beschrijven duidelijker welke rol doelsturing en de Fryske Monitor Tûk Buorkjen krijgen binnen de vrijwillige aanpak en hoe dit zich verhoudt tot de ontwikkeling naar afrekenbare doelsturing.
- **Paragraaf 4.3.1:** we maken concreter hoe de Fryske Monitor Tûk Buorkjen wordt ingezet om ondernemers te ondersteunen bij het realiseren en volgen van hun prestaties.
- **Paragraaf 6.4:** we werken concreter uit hoe we de voortgang richting 2035 volgen, op welke momenten we de aanpak beoordelen en wanneer bijsturing aan de orde is.
- **Paragraaf 6.5:** we werken de monitoring van emissies op bedrijfs- en gebiedsniveau verder uit en beschrijven welke gegevens en bestaande monitoringssystematieken we daarvoor gebruiken.
- **Paragraaf 6.6:** we besteden expliciet aandacht aan het verbeteren van de natuurmonitoring en het aanvullen van kennisleemtes over de natuurkwaliteit.
- **Bijlage 2:** we maken inzichtelijk hoe een bedrijfsdoel werkt en eruit kan zien.
- De precieze indicatoren, drempelwaarden en monitoringsinstrumenten worden verder uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma.

Rode draad 8: Onderbouw zonering beter

De bestaande keuze voor extra stikstofreductie rond de drie zwaar overbelaste Natura 2000-gebieden is nader uitgewerkt. De FASN beschrijft duidelijker wat de gekozen zonering betekent voor de gebiedsgerichte aanpak en welke onderdelen daarvan nog in het Uitvoeringsprogramma en de gebiedsprocessen moeten worden uitgewerkt.

- **Paragraaf 4.4:** we lichten de keuze voor extra stikstofreductie rond drie zwaar belaste Natura 2000-gebieden in Zuidoost-Fryslân en de gekozen zonering verder toe. Daarbij maken we duidelijker wat de verschillende zones betekenen voor de verdere gebiedsgerichte uitwerking.
- De precieze maatregelen kunnen nog niet in de FASN worden vastgelegd. Die worden samen met gebiedspartners en ondernemers verder uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma. Daarbij kijken we ook naar de positieve en negatieve gevolgen van de aanpak voor Zuidoost-Fryslân.

Rode draad 9: Maak rollen, verantwoordelijkheden en besluitvorming duidelijker

De verdeling van rollen en verantwoordelijkheden is meer in samenhang beschreven. De FASN maakt duidelijker wat de provincie zelf doet, wat zij van andere overheden en gebiedspartners verwacht en welke afspraken in de uitvoering nog verder moeten worden gemaakt.

- **Paragraaf 3.1.2:** we beschrijven de bestuurlijke kaders en maken duidelijker welke verantwoordelijkheden bij de provincie en andere overheden liggen.
- **Paragraaf 3.3:** we maken explicieter hoe de regierol en verantwoordelijkheid van de provincie zich verhouden tot de samenwerking in gebiedsprocessen. De provincie zorgt voor een heldere opdracht en procesafspraken, terwijl de gebiedsprocessen samen met gemeenten, buurprovincies, Wetterskip Fryslân, organisaties en ondernemers worden vormgegeven.
- **Paragraaf 4.1.3:** voor natuurherstel maken we concreter hoe de provincie samenwerkt met terreinbeherende organisaties en hoe afspraken over uitvoering, borging, monitoring en verantwoording worden vastgelegd.
- De precieze rolverdeling kan per gebied verschillen en wordt bij de verdere uitvoering nader ingevuld.

Rode draad 10: Werk middelen, instrumenten en ondersteuning concreter uit

De randvoorwaarden voor de uitvoering zijn duidelijker beschreven. De FASN brengt beter in beeld welke ondersteuning, middelen en uitvoeringscapaciteit nodig zijn, welke instrumenten al beschikbaar zijn en welke ondersteuning in het Uitvoeringsprogramma nog verder moet worden uitgewerkt.

- **Paragraaf 3.2:** we maken duidelijker dat voldoende geld en capaciteit nodig zijn bij zowel de provincie als haar partners om gebiedsplannen te ontwikkelen en uit te voeren.
- **Paragraaf 4.1.1:** we werken uitgebreider uit welke middelen nodig zijn om natuurbeheer en natuurherstel op orde te brengen.
- **Paragraaf 4.2:** we benoemen financiering en voldoende uitvoeringscapaciteit expliciet als randvoorwaarden voor een gebiedsgerichte aanpak.
- **Paragraaf 4.3.1:** we beschrijven concreter welke ondersteuning beschikbaar is voor agrarische ondernemers, zoals pilots, onafhankelijke bedrijfsadviseurs en subsidies voor fysieke investeringen.
- De concrete inzet en financiering van deze instrumenten worden verder uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma. Daarbij zijn we voor een deel afhankelijk van middelen en instrumenten van het Rijk.

Rode draad 11: Maak de gebiedsgerichte aanpak praktischer

De voorwaarden voor een gebiedsgerichte aanpak zijn concreter beschreven. De FASN maakt duidelijker wanneer een gebiedsgerichte aanpak aan de orde is, welke provinciale kaders daarvoor gelden en wat nodig is aan samenwerking, financiering en uitvoeringscapaciteit.

- **Paragraaf 3.3:** we beschrijven duidelijker wanneer een integrale gebiedsgerichte aanpak nodig is en welke rol de provincie en gebiedspartners daarbij hebben.
- **Paragraaf 4.2:** voor natuurherstel buiten Natura 2000-gebieden maken we concreter wat nodig is om een GGA te starten: duidelijke provinciale kaders, prioriteiten, financiering en voldoende uitvoeringscapaciteit. Waar mogelijk sluiten we aan bij bestaande gebiedstrajecten.
- **Paragraaf 4.4:** voor de extra stikstofreductie in Zuidoost-Fryslân beschrijven we concreter waar de gebiedsgerichte aanpak nodig is en welke richting deze krijgt.

- De maatregelen zelf worden samen met de gebieden verder uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma.

Rode draad 12: Duurzaam natuurbeheer en -herstel vraagt duidelijke randvoorwaarden

De aanpak voor natuurherstel is op verschillende onderdelen verder uitgewerkt. De FASN maakt duidelijker hoe de provincie tot een onderbouwd vertrekpunt per gebied komt, welke kennis daarvoor nog nodig is en hoe uitvoering, borging, monitoring en financiering met elkaar samenhangen.

- **Paragraaf 4.1.1:** we werken uitgebreider uit dat voldoende middelen nodig zijn voor regulier natuurbeheer, het wegwerken van beheerachterstanden en aanvullende herstelmaatregelen.
- **Paragraaf 4.1.2:** we beschrijven hoe we de kennis verbeteren over welke natuurherstelmaatregelen per gebied nodig zijn.
- **Paragraaf 4.1.3:** we maken duidelijker welke afspraken met terreinbeherende organisaties nodig zijn over uitvoering, borging, monitoring en verantwoording en welke rol de provincie daarbij heeft.
- **Paragraaf 4.2:** we werken de aanpak voor systeemherstel buiten Natura 2000-gebieden verder uit. Daarbij maken we explicieter dat het tegengaan van verdroging en verslechtering van de waterkwaliteit prioriteit heeft, omdat deze drukfactoren de effecten van stikstofdepositie versterken.
- **Paragraaf 6.1:** we werken uitgebreider uit hoe provincie en terreinbeheerders tot een gedeeld en goed onderbouwd vertrekpunt voor de natuur komen en hoe dit zich verhoudt tot de natuurdoelen.
- De verdere gebiedsgerichte uitwerking krijgt een plek in het Uitvoeringsprogramma.

8. Wijze van terugkoppeling deelnemers participatieproces

De uitkomsten van de participatieronde zijn verwerkt tot een rode draad. Alle deelnemers hebben medio juli een e-mail ontvangen met daarin deze rode draad.

Terugkoppeling	Wanneer
Rode draden	juli
Participatieverantwoording	September
Inspraak	Oktober
PS-behandeling	Oktober

9. Reflectie en leerpunten

De participatie heeft waardevolle inzichten opgeleverd voor de verdere uitwerking van de Friese Aanpak Stikstofreductie en Natuurherstel. De gekozen werkwijze bood ruimte voor een open gesprek en heeft bevestigd dat de hoofdlijnen van de aanpak worden herkend. De belangrijkste opbrengst van de participatie ligt in de verdere concretisering van de aanpak en in de lessen die zijn geleerd voor de uitvoering en toekomstige participatieprocessen.

Belangrijkste leerpunten

- Investeer in kleinschalige gesprekken. Deze bieden ruimte voor een open dialoog en leveren meer verdieping op dan uitsluitend plenaire bijeenkomsten.
- Wees vanaf de start duidelijk over de kaders en de beïnvloedingsruimte. Dit voorkomt onduidelijkheid over de verwachtingen van het participatieproces.
- Maak zichtbaar wat met de inbreng gebeurt. Een heldere terugkoppeling draagt bij aan vertrouwen en vergroot de betrokkenheid bij het vervolg.
- Blijf gebruikmaken van gebiedskennis. Lokale kennis en ervaringen zijn van grote waarde bij de verdere uitwerking van gebiedsgerichte maatregelen.
- Blijf ook in de uitvoeringsfase in gesprek met betrokken partijen. De gesprekken laten zien dat er veel bereidheid is om mee te denken over de verdere uitwerking en uitvoering van de Friese Aanpak.

De provincie ziet participatie niet als een eenmalige stap, maar als een belangrijk onderdeel van de verdere uitwerking en uitvoering van de Friese Aanpak. Ook in de volgende fase blijft de provincie daarom in gesprek met medeoverheden, landbouw, natuur & milieuorganisaties, gebiedsinitiatieven en de sectoren logistiek, mobiliteit & bouw en industrie & energie.